

DOI:10.21005/pif.2017.30.C-06

STARY FORDON – FROM A SMALL TOWN’S DEGRADATION TO DISTRICT’S REVITALIZATION

STARY FORDON – OD DEGRADACJI MIASTECZKA DO REWITALIZACJI DZIELNICY

Ewa Raczyńska-Mąkowska
Magister Konserwatorstwa

Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy
Wydział Inżynierii Mechanicznej
Zakład Wzornictwa

ABSTRACT

Historical town of Fordon underwent transformations induced by expansion of Bydgoszcz larger, neighbouring city. Isolation and degradation that has followed proved to be a stimulus to the local community. Now, Stary Fordon appears to be an attractive district of Bydgoszcz. Isolation has been replaced by pragmatic integration focused on preservation of idiosyncrasy of the character of Fordon.

Key words: Bydgoszcz, Fordon, isolation, local society, revitalization.

STRESZCZENIE

Przemiany jakim podlegało historyczne miasteczko Fordon, w 1972 roku wchłonięte w ramach powiększenia powierzchni inwestycyjnej Bydgoszczy, pokazują że w pewnych sytuacjach aspektem stymulującym aktywność może być skazanie miejsca na izolację i degradację. Stary Fordon po latach marginalizacji jawi się jako specyficzna, atrakcyjna dzielnica Bydgoszczy. Izolację zastąpiła świadoma, obustronna integracja akceptująca zachowanie małomiasteczkowego charakteru Fordonu.

Słowa kluczowe: Bydgoszcz, Fordon, izolacja, rewitalizacja, społeczność lokalna.

1. FROM FORDAN TO FORDON

What is presented in this article, are the changes, which Fordon had went through. From an independent, quickly developing small town, to a degraded district of Bydgoszcz, searching for return to its coherence. An analysis of subject literature has been made, and the research process was mainly based upon a direct activity, interviews with the inhabitants and unpublished works regarding future of the district. Also important is the fact, that the described case is in a phase of dynamic changes, which are still being analyzed by the author, and are not closing the research on the topic. Present observations regarding changes within the district, allow for conclusion, that we are dealing with a re-born process of a former town, which benefits from currently carried out revitalization programs.

Stary Fordon – currently the district of Bydgoszcz, located by the Vistula River, has a long history, that makes a foundation of its inhabitants' identity. Prehistorical and medieval settlement related to the stronghold was named so called Wyszogród [21] and preceded the city location (obtaining the city charter) in 1382. At this time, the town of Bydgoszcz already existed, located in 1346). Subsequent Current name is was related to the function, which the city previously had: the word *fordan* meant customs duty paid on the river. New document, where the name "Fordon" appears for the first time was issued by Władysław Jagiełło in 04.07.1424. [4, p. 23-24]

Since then, the city has been developing itself, but it never aspired to have larger, more important administrative facilities. It was distinctive because of its multiculturalism. The inhabitants were living near each other in relative agreement. In the following years, three centers of worship were raised: catholic church of St Nicholas (primarily raised in 1600, current building is from 1927), synagogue (current building is from 1781) and an evangelical church of St John the Apostle exists since 1879. Small town buildings, primarily wooden and wattle, was successively replaced with brick, especially after 1840, based on the legal regulations [4, p. 63]. Scale of those buildings, typical for small towns, remained untouched and was mostly preserved until today.

City-creating element was the bridge on Vistula River, built from 1891 to 1893, the longest in Prussia [4, p. 66]. What completes the cityscape is the customs house building, built from 1780 to 1783 for taxation and river transport supervision, later transformed in 1853, into correctional institution for women, and then into prison.

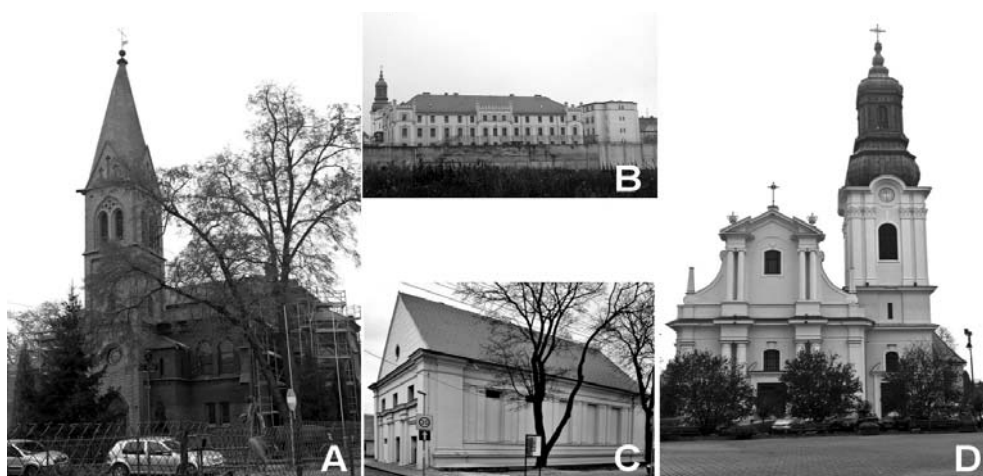

Fig.1. A) St. John church (primarily evangelical), B) Former customs house, currently a prison, C) Synagogue, D) St. Nicholas church. Source: author's photos

Ryc.1 A) Kościół Św. Jana (pierwotnie ewangelicki); B) Dawna komora celna, obecnie więzienie, C) Synagoga; D) Kościół Św. Mikołaja. Źródło: fot. autorki

Bydgoszcz was developing faster, more springy, especially during the Prussian Partition times, becoming a strong metropolitan and administrative centre, as well as the capital city of the region. Solemn acquisition of Fordon, as well as Bydgoszcz, by the Polish authorities took place at 20th of January, 1920. As soon as in April, same year, Bydgoszcz's authorities tried for the first time to take over the administration of the town. That time, Fordon's magistrate managed to defend itself [4, p. 80-81]. Three local societies kept on living near each other, tolerating each other, and remaining active socially, culturally and economically. Located near each other, Bydgoszcz and small Fordon assimilated themselves in the new political conditions basically in the same way, after regaining the independence by Poland.

After the liberation and in new political conditions, the city slowly regained its condition from the times before the war. Coexistence of three societies, private property and atmosphere of mutual tolerance was no longer possible.

2. DEPRIVATION OF ADMINISTRATIVE INDEPENDENCE

Satellite character of Fordon and search for new residential areas for Bydgoszcz had a big influence on creating a second concept of including the town inside the administrative borders in 1964. An extra argument for the inclusion, was the decision to build university between Bydgoszcz and Fordon, Akademia Techniczno Rolnicza (currently University of Technology and Life Sciences). Finally, at 1st of January, 1973, until then independent, Fordon taking space of 836 139 ha was included inside administrative borders of the City of Bydgoszcz.

At the time of the inclusion, Fordon had total of 8700 inhabitants, who did not expect, that just after several years, there will be five times more of them [4,p. 185-187]. So-called Stary Fordon, over the years, became more and more marginalized area, forgotten by the administrative authorities of Bydgoszcz. Away from it by 12 kilometers, remains deprived of basic services, the infrastructure and suitable transportation. Creation of the Nowy Fordon district has denied the town's meaning. More and more noticeable disintegration of Fordon's space, was caused due to realization of construction investments, that were declining the cohesive character of former architecture. The line of frontage was broken, its compactness was violated, heights were exceeded, etc. More and more, it threatened the identity and scale of the historical town. The meaning of direct proximity to the Vistula River was not noticed. One after another, urbanity's attributes were gradually destroyed: town hall was disassembled, historical street names of Fordon's streets had to be changed to avoid duplication of Bydgoszcz's names [19]. The only cultural attraction that remained in Stary Fordon was, in PRL times, the cinema "Robotnik", located in the former building of synagogue. The feeling of isolation was fulfilled with the Fordon's parishes membership in Bishopric of Chełm, until 1992. While the rest of the city remained in the Bishopric of Gniezno [18].

PRL period did not favor inhabitants' independence, searches for local identity. Use of sociology in programming urban concepts, analysis based on consequences research, dynamic project interpretation, were existing only in theory [12, p. 18-19]. Nobody paid attention to the consequences, that may occur for an old city unit after building a huge estate nearby.

Sources do not have any data about Stary Fordon's society's characteristics after inclusion the town to Bydgoszcz, however, according to the interviews it appears, that those people were mostly hired in neighboring factories. After the changes, many of them have moved out: escaped to the "city" and Nowy Fordon, where they could find new apartments and modern infrastructure. People mainly from the lower class have moved it, who had no relationship with their new home. An occurrence of Stary Fordon confronting Bydgoszcz's force and its new estates was deepening the feeling of marginalization and remoteness. In 1971, Aleksander Wallis was pointing out the lack of foundation and meth-

odological establishments of sociological evaluation of an urbanistic project, and improvised research, which were virtually never used [20, p. 50].

Lack of the protective program appliance for Stary Fordon, retrospectively, seem to be a happy solution. Elapse of time was working for the small town integrity, independent from the authorities' decisions and the old building substance, currently mostly antique, was not fully "cleaned up" in the style of those times.

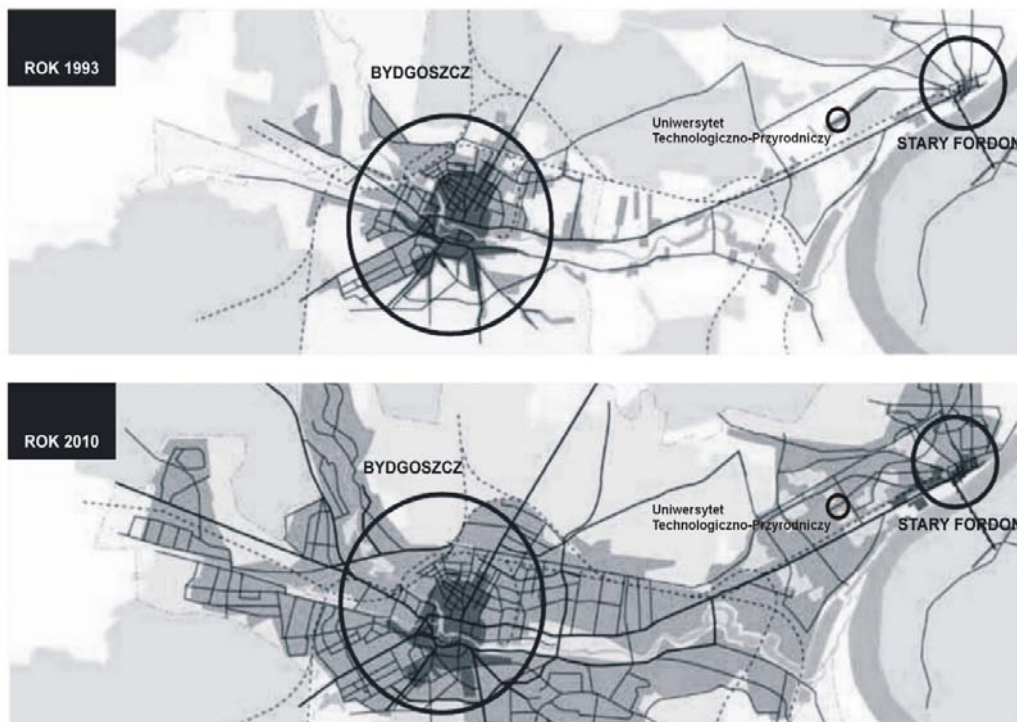

Fig. 2. Development of Bydgoszcz in 1993 and in 2010 – development in Fordon's direction. Campus of UTP was being built from 1974. prepared by the author based on [24].

Ryc. 2. Rozbudowa Bydgoszczy w latach 1993 i w 2010 roku – rozwój w kierunku na Fordon. Campus UTP budowany był od 1974 r., oprac. autorki na podst. Źródło:[24].

3. REVIVAL OF THE INHABITANTS' CIVIC ATTITUDE

The consequences of political system changes did not omit Fordon as well. The end of 20th century was time of bankruptcy of majority of factories. In 2013, Stary Fordon had a little bit more, than 800 inhabitants [3, p. 3]. Town's degradation was accompanied by the creation of local society of stronger and stronger bonds. Progressing process was layered on a phenomenon of departing from standard solutions, the surfeit of soc-modernistic architecture's monotony, the reaction for standardization. The increase in meaning of local societies, that are related to familiar space became a reaction to processes of centralization and concentration [9, p. 332]. Christopher Alexander notices after Andrew Wallace, that the group of neighbors below 1500 people and even as small as 500, is optimal for communication, organizing and making cooperative decisions [1, p. 81]. The border which divides the area of integrity [1, p. 87] in case of Stary Fordon's case has created itself due to leaving it alone by the city's authorities with an addition of natural remoteness to the city center and preservation of small town specifics – a singular *genius loci*.

Fordon, omitted in the city's repairing plans, forgotten by civil servants and conservationists, was, for a long time, non-existent in the minds of Bydgoszcz's inhabitants, or it was either only associated with a prison, which was located there. This alienation, lasting until 90s, started an active local society, which began multidirectional activities, which aimed to build strong social bonds, beginning putting pressure on the case of creation of city's space revitalization program. Another generation of Fordon's inhabitants has grown up, possessing aspirations and faith in new civic society. A wide consulting process begins, aiming to create more programs of town's revitalization.

Historical-conservationist study was made in 1991 [13], and the revitalization program, so-called "Dutch" from 2010 [7] was preceded by a half year of research of inhabitants' expectations. Functional and spatial revitalization program from 2013 designed by the Civic Urban Workshop [10] was preceded by UKW's Sociology students' research [16]. Those were the first serious actions that were defining the space of Stary Fordon and directions of its revitalization. This process was supposed to be an improvement of inhabitants' life quality, developing the "Stary Fordon trend" and creating an interest around it for Bydgoszcz's residents.

New possibilities to raise funds with an addition of law regulations were and are still favorable for both inhabitants' activity and interest of authorities. The inhabitants have a special meaning in this process. Collective actions are foundation for buildings and sustaining social relations, revealing the leaders, organizing the inhabitants into societies [22, p. 220]. In Stary Fordon, inhabitants' activity concentrates around few local legal subjects with a varying kinds of actions taken. Most worth mentioning is Society of Stary Fordon Fans, Stary Fordon's Estate Council, Kazimierz Wielki's University Foundation, Fordon's Sport Club „Wisła”, „Marzenie” Club. In all those places Fordon's inhabitants are realizing local initiatives, but are also stepping forward as opinion and consulting groups for the currently prepared revitalization programs [2].

Society of Stary Fordon Fans [17] organizes Stary Fordon Festival, which is one of the biggest social events in Poland, and throughout the entire year it works for the town's promotion and actively takes part in works to prepare an optimal project of that area's revitalization. Society is also constantly in touch with all city units, which are responsible for the future and the image of Stary Fordon. Cooperation between those subjects works well: they do not compete with each other, but instead they support, complement each other, and often work together, which also integrates the inhabitants on many levels. Work of Kazimierz Wielki's University Foundation [8] mostly focuses on revitalization by widely understood culture. By being a host of former synagogue, it organizes exhibitions and concerts inside, which with every year are gaining more and more interest within the local society and Bydgoszcz's residents. Same role is held by Cafe Rynek, the first social cafe in Bydgoszcz, the social garden near the Synagogue, or so-called The Workshop – a place in which artists are carrying out various kinds of performances together with the inhabitants. The opening on the needs of local society was also used in Social Plan of Stary Fordon's Revitalization, prepared in 2015 by KWUF, based on wide public consultations.

Reconstructions of synagogue's elevation, churches, the prison, some municipal tenements and parts of the streets with a preservation of their historic surface, were carried out from the money of city's budget, playgrounds were built. These are the first results of the fresh look on Stary Fordon. The city is on the edge of the beginning of the first part of the complex revitalization coupled with opening on Vistula River, by creating a modern pier. 2017 is a year of dozen new municipal buildings' repairs, revitalization of Wyzwolenia Street, the main street of the town, along with the neighboring streets, as well as the first part of pier's revitalization, won through the efforts of Society of Stary Fordon Fans. [11]

Tab.1 Breakdown of active legal subjects, character of activity. Source: author's material

Subject's name/address	Target. Importance of leaders	Character of work, illustrative actions
Society of Stary Fordon Fans / http://www.stary-fordon.pl/	People in various age. Large importance of leaders.	Subject with the widest array of activities. Organizer of Stary Fordon Festival – one of the biggest social events in the country, organizer of Stary Fordon's Christmas Eve and many, many more events for the residents, creator of historical reconstructions, organizer of concerts, exhibitions, tour guides around SF, canoeing down the Vistula River, advocate of revitalization and turning the city towards the river, organizer of the Year of the Wisła River, in touch with the City, moderates the program of revitalization, cooperates with conservationist, the host of the Barn, where it creates a collection of movable monuments, including Jewish graves, cooperates with all other subjects, as well as companies of Fordon. Has a huge recognition around the Fordon's inhabitants
Stary Fordon's Estate Council/ http://staryfordon.pl/	People in various age.	Activities typical for an estate council. Actions as a part of Resident Budget of Bydgoszcz, regular share in public consulting regarding preparation of MPZP, co-organizer of cultural events, that integrate the inhabitants, cooperation with all of Fordon's societies, as well as role of moderator of other activities
Kazimierz Wielki's University Foundation / http://www.fundacja.ukw.edu.pl/	Mostly young and middle-aged people. Large importance of leaders.	Social and artistic revitalization. Organization of exhibitions, concerts, workshops. Host of the Synagogue, social cafe, social garden and The Workshop, actions as a part of Fordon Miasteczko Sztuki program, initiator of Social Plan of Revitalization preceded by public consultations, authors of <i>Spacerownik po Fordonie</i> and an app. They include convicts from the local prison into their activities, they realize their projects thanks to crowdfunding
Marzenie Club 50+/ https://www.facebook.com/klub.marzenie/	Older people	Cultural program for older people, co-organization of events in Stary Fordon, stimulation of the older generations, including them into public consultations
FKS Wisła Fordon/ http://wislafordon.futbolowo.pl/	Children and teenagers	Promotion of Fordon through sports – football teams, league, active participation in events organized by SMSF
Primary School No 4/ http://www.sp04.republika.pl/	Students and their parents	Co-participation in the events organized by SMSF, popularization of history of Fordon among the children, painting workshops
RAZEM dla Fordonu Society/ https://www.facebook.com/razemdlafordonu/	People in various age. Large importance of the leader.	The society aims for integration of the residents from districts of Fordon and their surroundings. Organization of cultural, sport, social and charity events. The youngest subject – without any notable activities by far
Bydgoski Wyszogród Society/ https://www.facebook.com/bydgoski.wyszogrod/	Mainly young people, interested in tourism and history Large importance of the leader.	Promotion of the history of the Region, through the Wyszogród borough, the predecessor of Fordon. Cooperation with Razem dla Fordonu.

The latest success of Fordon's activists is a second place in national competition called Rzeką Roku (River of the Year). Rzeką Roku Competition is an interesting way to discover unique places by the rivers, gain knowledge about them, and to expand the public interest in the natural, historical and cultural environment [15].

Upcoming areas of work are mainly further education and consolidation of the local society. In Stary Fordon, a huge meaning possessed by activity of the leaders, people, who inspire and gather residents and fans of the town around themselves - they organize Fordon's events, popularize Fordon's history, and, above all, they think about Stary Fordon in a complex way, actively taking part in works on the revitalization projects.

Social media have a notable informative role. They are currently serving as a primary communication platform. Each organization, each active subject in Stary Fordon has its own Facebook page. The dynamics of actions of those activists are so high, that local press does not keep up with sharing the current news with the residents. It limits the access to knowledge to those, who do not use social media. For them, special leaflets and posters, which are put in the main spots of the town, are being prepared. Social activists have blown the whistle on the meaning of Vistula River in Fordon part and the historical connection between the town and the river, making it a priority in revitalization plans and social actions. In 2017, declared as the Year of the Vistula River [14], Stary Fordon will once again turn out as an especially important place for Bydgoszcz; main City's events will take place there. 19th of October, 2016, the day of the inauguration of the festival, was the day, when entire Poland has heard about Stary Fordon's history and meaning [6]. Historic town, slightly younger than royal Bydgoszcz, marginalized after being annexed into its borders, after many years regains its meaning and has the opportunity to become one of the biggest attractions of the region.

4. SUMMARY

Analysis of development, fall and then gradual regaining of former meaning shows, that renunciation of actions, that were aiming to save the town from the degradation in the time of PRL, possibly had saved Stary Fordon from loss of its identity. Isolation was the beginning of creation of integrated, more and more active group of residents. Their grass-roots pressure made on the city administration with an addition of favorable legal and financial conditions after Poland entered the EU, allowed to build a revitalization program and launching precise actions around the urban substance. Social activists' work is also noticeable in culture ventures, which are attractive not only for „Stary Fordonians”, but more and more often are dragging in residents of Nowy Fordon and Bydgoszcz. A full correlation between City's intentions and activists' expectations has occurred, of which result is 50 million PLN donation for the revitalization of the town [5, p. 104].

In passed in October 2015 *Bill of revitalization and National Urban Policy until 2023* a large role is ascribed to local societies, a necessity of cooperation with the residents and creating proper atmosphere for creation of area identity. National revitalization plan is a complex project, according to which, revitalization will connect and involve local society. Fordon, with its experienced activists and favour of Bydgoszcz's authorities has the chance to become a beneficiary to its own program: well-thought-out, discussed and bringing real profits to the inhabitants. Revitalization based on a wide local partnership will transform the area of Stary Fordon into a place, which is attractive to move in, run a business, cultural facility or spend some free time. Preservation of spatial and social independence, as well as local communities' activity, taking part in their little homeland's revitalization, allows for identifying themselves not only with their place of residence, but also gradually, with the city as whole. Favorable legal and financial conditions, currently carried out revitalization programs, have the opportunity of turning the Stary Fordon into Bydgoszcz's attraction with the full acceptance of Fordon's inhabitants.

The town, being a victim of artificial integration, that happened more than 40 years ago, currently has the opportunity to become one of attractions of Bydgoszcz and the region, thanks to the understanding and appreciation of its character by the local society. Reinforcing local coherence, supported by the revitalization programs, will allow for existence of very individual, small-town district, which benefits from the entire metropolitan area's potential.

STARY FORDON – OD DEGRADACJI MIASTECZKA DO REWITALIZACJI DZIELNICY

1. OD FORDANU DO FORDONU

W artykule przedstawiono przemiany jakim podlegał Fordon. Od samodzielnego, prężnie rozwijającego się miasteczka, do zdegradowanej dzielnicy Bydgoszczy, szukającej na powrót swojej koherencji. Dokonano analizy literatury przedmiotu, a proces badawczy oparto głównie na bezpośredniej aktywności, wywiadach z mieszkańcami oraz niepublikowanych opracowaniach programowych dotyczących przyszłości dzielnicy. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że opisywany przypadek znajduje się w fazie dynamicznych przemian, które nadal są analizowane przez autorkę i nie zamykają badań nad tym tematem. Dotychczasowe obserwacje przemian jakie zachodzą w obrębie dzielnicy pozwalają wnioskować, że mamy do czynienia z procesem odradzania się dawnego miasteczka, któremu sprzyjają realizowane programy rewitalizacyjne.

Stary Fordon – obecnie dzielnica Bydgoszczy położona nad Wisłą, posiada długą historię stanowiącą fundament tożsamości jego mieszkańców. Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne związane z grodem strażniczym, tzw. Wyszogrodem [21], poprzedziło lokację miasta w roku 1382 (w tym czasie istniała już Bydgoszcz lokowana w 1346 roku.). Obecna nazwa wiąże się z funkcją jaką pełniło miasto. Słowo: *fordan* oznaczało pobieranie opłat celnych na rzece. Nowy dokument, w którym widnieje już nazwa „Fordon” wystawił Władysław Jagiełło 4 lipca 1424 roku [4, s. 23-24].

Odtąd miasto rozwijało się, nigdy jednak nie aspirowało do większych, ważniejszych ośrodków administracyjnych. Wyróżniała je wielokulturowość. Mieszkańcy żyli obok siebie we względnej zgodzie. W kolejnych latach, w mieście powstały trzy ośrodki kultury: katolicki kościół św. Mikołaja (pierwotnie wzniesiony w 1600 r., obecna budowla pochodzi z 1927 roku), synagoga (obecny budynek jest z 1781 roku), a ewangelicki zbór św. Jana Apostoła i Ewangelisty istnieje od 1879 roku. Małomiasteczkowa zabudowa początkowo drewniana i szachulcowa, była sukcesywnie zastępowana murowaną, zwłaszcza po 1840 r., na mocy regulacji prawnych [4, s. 63]. Skala tej zabudowy, typowa dla małych miast pozostała niezmienna i zachowała się w większości do dnia dzisiejszego.

Miastotwórczym elementem był most na Wiśle zbudowany w latach 1891-93, najdłuższy w Prusach. [4, s. 66]. Obrazu dopełnia budynek komory celnej, zbudowany w latach 1780-83 dla poboru opłat i nadzoru transportu rzeczno-egipskiego, przekształcony w 1853 r. na dom poprawczy dla kobiet, a później więzienie.

Bydgoszcz rozwijała się szybciej, prężniej, szczególnie w okresie zaboru pruskiego, stając się silnym ośrodkiem wielkomiejskim, administracyjnym i stolicą regionu. Uroczyste przejście Fordonu, podobnie jak i Bydgoszczy, przez władze polskie miało miejsce 20 stycznia 1920 roku. Już w kwietniu tego samego roku władze Bydgoszczy pierwszy raz próbowały przejąć administrowanie miasteczkiem. Tym razem jeszcze magistrat fordoń-

ski skutecznie się obronił [4, s. 80-81]. Nadal trzy lokalne społeczności żyły obok siebie, tolerując się wzajemnie, prowadząc aktywną działalność społeczną, gospodarczą i kulturalną. Położone obok siebie wielka Bydgoszcz i mały Fordon właściwie w analogiczny sposób asymilowały się w nowych warunkach politycznych po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Po wyzwoleniu i w nowych warunkach politycznych miasteczko powoli wracało do kondycji sprzed wojny. Nie było już mowy o współistnieniu trzech społeczności, własności prywatnej i klimacie wzajemnej tolerancji.

2. UTRATA SAMODZIELNOŚCI ADMINISTRACYJNEJ

Satelitarny charakter Fordonu i poszukiwanie nowych terenów pod budownictwo mieszkaniowe Bydgoszczy miały wpływ na powstanie w 1964 roku drugiej koncepcji włączenia miasteczka w granice administracyjne. Dodatkowym argumentem za przyłączeniem miała być decyzja o budowie pomiędzy granicą Bydgoszczy a Fordonu uczelni wyższej, Akademii Techniczno Rolniczej (obecnie UTP). Ostatecznie 1 stycznia 1973 roku samodzielny dotąd Fordon zajmujący obszar 836 139 ha został włączony w granice administracyjne miasta Bydgoszczy

W chwili scalenia Fordon liczył ogółem 8700 mieszkańców, którzy nie przypuszczali, że już za kilkanaście lat będzie ich ponad pięciokrotnie więcej. [4, s. 185-187]. Tak zwany Stary Fordon z biegiem lat stawał się coraz bardziej obszarem zmarginalizowanym, zapomnianym przez władze administracyjne Bydgoszczy. Oddalony od niej o 12 kilometrów, pozostaje pozbawiony podstawowych usług, infrastruktury, dogodnej komunikacji. Budowa dzielnicy mieszkaniowej Nowy Fordon pozbawia miasteczko znaczenia. Zauważalna coraz bardziej dezintegracja przestrzeni Fordonu była spowodowana realizacją inwestycji budowlanych przeczących spójnemu charakterowi dawnej zabudowy. Łamano linie zabudowy, naruszano jej zwartość, przekraczano wysokości, etc. Zagrozało to coraz bardziej tożsamości i skali historycznego miasteczka. Nie dostrzegano znaczenia bezpośredniej bliskości Wisły. Kolejne atrybuty miejskości były stopniowo niszczone: rozebrano miejski ratusz, historyczne nazwy ulic Fordonu musiały być zmienione by nie dublować nazw bydgoskich [19]. Jediną atrakcją kulturalną Starego Fordonu pozostało, w czasach PRL-u, kino „Robotnik” zlokalizowane w budynku dawnej synagogi. Poczucia izolacji dopełniała przynależność, do 1992 roku, parafii fordońskich do Diecezji Chełmińskiej. Podczas gdy pozostała część miasta należała cały czas do Diecezji Gnieźnieńskiej [18].

Epoka PRL-u nie sprzyjała samodzielności mieszkańców, poszukiwaniom tożsamości lokalnej. Zastosowanie socjologii w programowaniu koncepcji urbanistycznych, analiza wynikających z badań konsekwencji, istniały tylko w teorii [12, s. 18-19]. Nie liczono się z konsekwencjami jakie wynikną dla starej jednostki miejskiej po wybudowaniu obok wielkiego osiedla. Aleksander Wallis w 1971 roku zwracał uwagę na konieczność przeprowadzenia socjologicznych analiz projektów urbanistycznych. Były one jednak improwizowane i zwykle niewykorzystywane w praktyce [20, s. 50].

Wiadomo, że mieszkańcy miasteczka zatrudnieni byli w sąsiednich zakładach przemysłowych – Cegielni, zakładach papierniczych, kombinacie zbożowym. Po zmianach, wielu wyprowadziło się: uciekło do „miasta”, a także do Nowego Fordonu, gdzie były nowe mieszkania i nowoczesna infrastruktura [23, s. 87]. Do Starego Fordonu wprowadzili się lokatorzy często z najniższych grup społecznych, którzy z nowym miejscem nie czuli żadnego związku. Sytuacja konfrontacji Starego Fordonu z siłą Bydgoszczy i jej nowymi osiedlami pogłębiała poczucie marginalizacji i oddalenia. Niezastosowanie programu ochronnego dla Starego Fordonu z perspektywy czasu wydaje się jednak rozwiązaniem szczęśliwym. Upływający czas działał na korzyść małomiasteczkowej integracji, niezależnej od decyzji urzędników, a stara substancja budowlana, obecnie w dużej części zabytkowa, nie została do końca „uporządkowana” w duchu tamtych czasów.

3. ODNOWA POSTAW OBYWATELSKICH MIESZKAŃCÓW

Konsekwencje zmian ustrojowych, jakie zaszły w Polsce, nie ominęły również Fordonu. Koniec XX wieku to okres upadku większości zakładów produkcyjnych. W 2013 roku Stary Fordon liczył nieco ponad 800 mieszkańców [3]. Degradacji miasteczka towarzyszyło tworzenie się lokalnej społeczności o coraz silniejszych więzach sąsiedzkich. Trwający proces nałożył się na zjawisko odchodzenia od rozwiązań standardowych, przesytu monotonią soc-modernistycznej architektury, reakcji na standaryzację. Wzrost znaczenia społeczności lokalnych wpisanych w oswojoną przestrzeń stał się reakcją na procesy centralizacji i koncentracji [9, s. 332]. Christopher Alexandrer zauważa za Andrew Wallacem, że grupa sąsiedzka licząca poniżej 1500 osób, a nawet zaledwie 500-osobowa, jest optymalna do porozumiewania się, organizowania i podejmowania wspólnych decyzji [1, s. 81]. Granica wyznaczająca obszar integralności [1, s. 87] w przypadku Starego Fordonu wykształciła się na skutek pozostawienia go bez wsparcia administracji miejskiej połączonej z naturalnym oddaleniem od centrum i zachowaniem małomiasteczkowej specyfiki – swoistego *genius loci*

Fordon pomijany w planach odnowy miasta, zapomniany przez urzędników i konserwatorów długo nie istniał w świadomości pozostałych mieszkańców Bydgoszczy lub kojarzył się wyłącznie z funkcjonującym tam więzieniem. Ta alienacja, trwająca do lat 90. dwudziestego wieku, dała początek stworzeniu aktywnej społeczności lokalnej, która rozpoczęła wielokierunkowe działania zmierzające do budowania silnych więzi społecznych, uruchamiając naciski w sprawie stworzenia programu rewitalizacji tkanki miasta. Dorosło kolejne pokolenie Fordonian, posiadające aspiracje i wiarę w nowe społeczeństwo obywatelskie. Rozpoczyna się proces szerokich konsultacji, zmierzający do stworzenia kolejnych programów rewitalizacji miasteczka.

Studium historyczno-konserwatorskie powstało w 1991 roku [13], a program rewitalizacji, tzw. „holenderski” z 2010 roku [7] poprzedzony został półrocznymi badaniami oczekiwań mieszkańców. Projekt rewitalizacji funkcjonalno-przestrzennej z 2013 opracowany przez Miejską Pracownię Urbanistyczną [10] poprzedzony był badaniami prowadzonymi przez studentów socjologii UKW [16]. Były to pierwsze poważne działania definiujące przestrzeń Starego Fordonu i kierunki jej rewitalizacji. Proces ten charakteryzować miała poprawa jakości życia mieszkańców, rozwijanie „mody na Stary Fordon” i zainteresowanie nim mieszkańców Bydgoszczy.

Nowe możliwości pozyskiwania funduszy w połączeniu z regulacjami prawnymi z sprzyjały i sprzyjają nadal zarówno aktywności mieszkańców, jak i zainteresowaniu urzędników. Szczególne znaczenie mają w tym procesie mieszkańcy. Działania zbiorowe są podstawą budowania i podtrzymywania relacji społecznych, wyłaniania liderów, organizowania mieszkańców w stowarzyszenia [22, s. 220]. W Starym Fordonie aktywność mieszkańców koncentruje się wokół kilku lokalnych podmiotów o różnej specyfice działalności. Wymienić tu należy przede wszystkim Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu założone w 2014 roku, które jako pierwsze rozpoczęło aktywne działania zmierzające do rewitalizacji swojej dzielnicy, Radę Osiedla Stary Fordon, Fundację dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Fordoński Klub Sportowy „Wisła”, Klub „Marzenie”. Wszędzie tam Fordoniacy realizują inicjatywy lokalne, ale i występują jako grupy opiniujące i doradcze wobec opracowywanych aktualnie projektów rewitalizacji [2].

Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu (SMSF) [17] organizuje Święta Starego Fordonu, będące jednymi z największych w Polsce imprez społecznych, a przez cały rok zajmuje się promocją dzielnicy i czynnie uczestniczy w pracach na rzecz stworzenia optymalnego programu rewitalizacji. Stowarzyszenie jest też w stałym kontakcie ze wszystkimi jednostkami miejskimi odpowiadającymi za dalsze losy i wizerunek Starego Fordonu. Współpraca omawianych podmiotów układa się dobrze: nie rywalizują ze sobą, ale wspierają, uzupełniają i działają często wspólnie, co dodatkowo integruje mieszkańców. Działalność Fundacji Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego (FUKW) [8] zajmuje się przede wszystkim rewitalizacją społeczną z wykorzystaniem szeroko pojętą kulturę. Bę-

dać gospodarzem dawnej synagogi, organizuje w niej wystawy i koncerty, które z każdym kolejnym rokiem cieszą się coraz większym zainteresowaniem społeczności lokalnej. Podobną rolę spełnia Cafe Rynek, pierwsza społeczna kawiarnia w Bydgoszczy, ogród społecznościowy przy synagodze, czy tzw. Warsztat – miejsce, w którym artyści prowadzą różnego rodzaju działania artystyczne wspólnie z mieszkańcami. Otwarcie na potrzeby społeczności lokalnej zostało również uwzględnione w Społecznym Planie Rewitalizacji Starego Fordonu opracowanym w 2015 roku przez FUKW, opartym na szerokich konsultacjach społecznych.

Tab. 1. Zestawienie aktywnych podmiotów z ich charakterystyką działalności. Źródło: opracowanie autorki

Nazwa podmiotu/adres	Do kogo skierowane. Znaczenie liderów.	Charakter działalności, przykładowe działania
Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu/ http://www.staryfordon.pl/	Osoby w różnym wieku. Duże znaczenie liderów.	Podmiot o najszerszym wachlarzu aktywności. Organizator Święta Starego Fordonu – jednej z największych społecznych imprez w kraju, organizator Wigilii Starofordńskiej i wielu innych imprez dla mieszkańców, twórca rekonstrukcji historycznych, organizator koncertów, wystaw, oprowadzania po SF, spływów po Wiśle, orędownik rewitalizacji i przywrócenia miasta rzece, organizator Roku Wisły, w stałym kontakcie z Miastem, moderuje program rewitalizacji, współpracuje z konserwatorem zabytków, gospodarz Spichlerza-gdzie tworzy kolekcję zabytków ruchomych z Fordonu, w tym macew, współpracuje ze wszystkimi innymi podmiotami, a także z fordońskimi firmami. Cieszy się ogromnym uznaniem wśród mieszkańców Fordonu.
Rada Osiedla Stary Fordon/ http://staryfordon.pl/	Osoby w różnym wieku.	Działalność typowa dla rad osiedli. Aktywność z ramach Bydgoskiego Budżetu Obywatelskiego, czynny udział w konsultacjach społecznych dotyczących opracowania MPZP, współorganizator imprez kulturalnych integrujących mieszkańców, współpraca ze wszystkim stowarzyszeniami fordońskimi, w tym rola moderatora innych aktywności.
Fundacja dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego/ http://www.fundacja.ukw.edu.pl/	Głównie ludzie młodzi i w średnim wieku. Duże znaczenie liderów	Rewitalizacja społeczna i przez sztukę. Organizacja wystaw, koncertów, warsztatów. Gospodarz synagogi, społecznej kawiarni, ogrodu społecznego i Warsztatu, działania w ramach programu Fordon Miasteczko Sztuki, inicjator Społecznego Planu Rewitalizacji poprzedzonego konsultacjami społecznymi, autorzy Spacerownika po Fordonie i aplikacji. Do swojej działalności włączają osadzonych z fordońskiego więzienia, realizują projekty w oparciu o crowdfunding
Klub Marzenie 50+/ https://www.facebook.com/klub.marzenie/	Osoby starsze	Program kulturalny dla osób starszych, współorganizacja imprez w Starym Fordonie, aktywizacja starszego pokolenia, włączanie go do konsultacji społecznych
FKS Wisła Fordon/ http://wislafordon.futbolowo.pl/	Dzieci i młodzież	Promocja Fordonu przez sport- drużyny piłkarskie, liga, aktywny udział w imprezach organizowanych przez SMSF
Szkoła Podstawowa Nr 4/ http://www.sp04.republika.pl/	Uczniowie szkoły i rodzice	Współdziałal w imprezach organizowanych przez SMSF, popularyzacja historii Fordonu wśród dzieci, warsztaty plastyczne
Stowarzyszenie RAZEM dla Fordonu/ https://www.facebook.com/razemdlafordonu/	Osoby w różnym wieku. Duże znaczenie lidera.	Stowarzyszenie ma na celu integrację mieszkańców z dzielnic Fordonu i okolic. Organizacje imprez kulturalnych i sportowych, społecznych i charytatywnych. Najmłodszy podmiot – dotąd bez większych aktywności.
Stowarzyszenie Bydgoski Wyszogród/ https://www.facebook.com/bydgoski.wyszogrod/	Osoby głównie młode zainteresowane historią i turystyką. Duże znaczenie lidera.	Promocja dziejów Regionu przez pryzmat Grodu Wyszogród poprzednika Fordonu. Współpraca z Razem dla Fordonu.

Przeprowadzono konserwację elewacji synagogi, kościołów, więzienia, niektórych muni-cypalnych kamienic ze środków budżetowych Miasta. Wykonano też remonty fragmentów ulic z zachowaniem ich zabytkowej nawierzchni oraz zbudowano place rekreacji. To pierwsze efekty nowego spojrzenia na Stary Fordon. Miasto stoi na progu rozpoczęcia pierwszego etapu kompleksowej rewitalizacji połączonej z otwarciem się na Wisłę po-przez stworzenie nowoczesnego nabrzeża. Rok 2017 to kilkanaście kolejnych remontów budynków gminnych, rewitalizacja ulicy Wyzwolenia, głównego traktu miasteczka wraz z przyległymi uliczkami a także przystąpienie do I etapu rewitalizacji nabrzeża dzięki sta-raniom Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu [11]. Ostatnim sukcesem fordoń-skich aktywistów jest zajęcie II miejsca w ogólnopolskim konkursie Rzeka Roku organi-zowanym przez klub Gaja we wrześniu 2016. Konkurs Rzeka Roku to ciekawy sposób na odkrywanie niezwykłych miejsc nad rzekami, zdobywanie wiedzy na ich temat, a także na zwiększenie zainteresowania społecznego środowiskiem przyrodniczym, historycznym czy kulturowym wokół nich [15].

Przyszłe obszary działań to przede wszystkim dalsza edukacja i konsolidacja społeczno-ści lokalnej. W Starym Fordonie ogromne znaczenie ma aktywność liderów, osób które inspirują i gromadzą wokół siebie mieszkańców i sympatyków miasteczka – organizują fordońskie imprezy, popularyzują historię Fordonu, a nade wszystko myślą o Starym For-donie kompleksowo, włączając się czynnie w prace nad projektami rewitalizacji.

Istotną rolę informacyjną pełnią media społecznościowe. To one obecnie stanowią pod-stawową platformę komunikacji. Każda organizacja, każdy aktywny podmiot w Starym Fordonie posiada swoją stronę na Facebooku. Dynamika działań tamtejszych aktywistów jest tak duża, że prasa lokalna nie nadąży z przekazywaniem aktualnych informacji mieszkańcom. Ogranicza to dostęp do wiedzy tym, którzy nie korzystają z mediów elek-tronicznych. Dla nich przygotowuje się ulotki i plakaty umieszczane w głównych punktach miasteczka.

Spółecznicy zwrócili uwagę na znaczenie Wisły na odcinku fordońskim i historyczny związek miasteczka z rzeką, czyniąc ją priorytetem w planach rewitalizacyjnych i działań społecznych. W roku 2017, ogłoszonym Rokiem Wisły [14], Stary Fordon okaże się miej-scem szczególnie ważnym dla Bydgoszczy kolejny raz; odbywać się tam będą główne miejskie uroczystości. Dziewiętnastego października 2016 roku, dniu inauguracji obcho-dów, o Starym Fordonie i jego historii i znaczeniu usłyszała cała Polska [6]. Historyczne miasteczko niewiele młodsze od królewskiej Bydgoszczy, zmarginalizowane po wchłonię-ciu w jej granice, po latach odzyskuje swoje znaczenie i ma szansę na stanie się jedną z większych atrakcji regionu.

4. PODSUMOWANIE

Analiza rozwoju, upadku, a następnie stopniowego odzyskiwania dawnego znaczenia wykazuje, że zaniechanie działań ratujących miasteczko przed degradacją w okresie PRL-u, być może, uratowało Stary Fordon przed utratą tożsamości. Izolacja dała począ-tek tworzeniu zintegrowanej, coraz aktywniejszej grupy mieszkańców. Ich oddolna presja wywierana na administrację miejską, w połączeniu ze sprzyjającymi warunkami prawnymi i finansowymi po wstąpieniu Polski do UE, pozwoliły na zbudowanie programu rewitaliza-cji i rozpoczęcie konkretnych działań w obrębie substancji miejskiej. Aktywność społecz-ników widoczna jest również w przedsięwzięciach o charakterze kulturotwórczym, które są atrakcyjne nie tylko dla „starofordoniaków”, ale coraz częściej przyciągają mieszkań-ców Nowego Fordonu i Bydgoszczy. Nastąpiła pełna korelacja pomiędzy intencjami Mia-sta, a oczekiwaniami społeczników, czego efektem jest przeznaczenie na rewitalizację miasteczka 50 mln zł [5, s. 104].

W uchwalonej w październiku 2015 roku *Ustawie o rewitalizacji oraz Krajowej Polityce Miejskiej do 2023 roku* dużą rolę przypisuje się społecznościom lokalnym, konieczności współpracy z mieszkańcami i tworzeniu właściwej atmosfery dla budowania tożsamości

miejsc. Narodowy plan rewitalizacji to projekt kompleksowy, według którego rewitalizacja połączy i zaangażuje społeczność lokalną. Fordon z jego doświadczonymi aktywistami i przychylnością administracji bydgoskiej ma szansę stać się beneficjentem własnego programu: przemyślanego, przedyskutowanego i przynoszącego realne korzyści mieszkańcom. Rewitalizacja oparta na szerokim partnerstwie lokalnym przekształci obszar Starego Fordonu w miejsce atrakcyjne do zamieszkania, prowadzenia działalności gospodarczej, twórczej oraz do spędzania wolnego czasu. Zachowanie odrębności przestrzennej i społecznej oraz aktywność wspólnoty lokalnej, uczestniczącej w rewitalizacji swojej małej ojczyzny pozwala na utożsamianie się nie tylko z własnym miejscem zamieszkania, ale sukcesywnie z całym miastem. Sprzyjające warunki prawne i finansowe, realizowane obecnie programy rewitalizacji, mają szansę uczynić ze Starego Fordonu atrakcję Bydgoszczy przy pełnej akceptacji Fordonian.

Miasteczko, będące ofiarą sztucznej integracji sprzed ponad 40 lat, może stać się jedną z atrakcji Bydgoszczy i regionu, dzięki zrozumieniu i docenieniu jego odrębnego charakteru. Wzmacnianie lokalnej koherencji wspierane programami rewitalizacyjnymi pozwoli na funkcjonowanie dzielnicy o indywidualnych cechach małego miasteczka, korzystającej równocześnie z potencjału całego obszaru metropolitarne.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Alexander Ch., *Język wzorców*, Wyd. GWP, Gdańsk, 2008, ISBN 978-83-60083-70-3
- [2] Bydgoszcz aktualności. http://www.bydgoszcz.pl/miasto/aktualnosci/aktualnosci-2016-marzec/Projekt_gotowy_czekamy_na_opinie.aspx, dostęp/access: 19.06.2016.
- [3] Bydgoszcz, Stary Fordon. http://www.mpu.bydgoszcz.pl/stary_fordon/potrzeby_rewit_star_fordon.pdf, s. 3, dostęp/access: 28.10.2016
- [4] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Z. Biegański, Kujawsko-Pomorskie Wydawnictwo Kulturalne, Bydgoszcz, ISBN 83-86970-02-2.
- [5] Dytłow S., *Wisła, zabytki i ludzie z dobrą energią*, (w:) *Magazyn Miasta* 2016, 1(13), Warszawa, 13.
- [6] Express Bydgoski. <http://express.bydgoski.pl/365816,Wisla-gora-Serwery-sie-grzaly-nerwypuszczaly-alei-tak-utarlismy-nosa-Czarnej-Hanczy.html>, dostęp/access: 30.10.2016 oraz aktywność autorki w ramach Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu.
- [7] Fordon bydgoski. <http://fordon.bydgoski.pl/232530,Holendrzy-przygotowali-dla-bydgoszczan-plan.html>, dostęp/acces: 09.11.2016.
- [8] Fundacja UKW. <http://www.fundacja.ukw.edu.pl/>, dostęp/access: 19.06.2016.
- [9] Jałowiecki B., Szczepański M.S., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Scholar, 2010, ISBN 978-83-7383-197-1.
- [10] *Kierunki rewitalizacji funkcjonalno-przestrzennej Starego Fordonu w Bydgoszczy*, Uchwała Nr XLVIII/1047/13 z dnia 27 listopada 2013.
- [11] Materiały własne autorki z przebiegu działalności Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu którego jest członkinią.
- [12] Musil J., *Pięćdziesiąt lat socjologii miasta*, w: *Studia Regionalne i Lokalne* Nr 1 (11)/2003.
- [13] Okoń E., Raczyńska E., *Studium historyczno-konserwatorskie Starego Fordonu* 1991, t. 1-3, Archiwum Bydgoskiej Delegatury SOZ.
- [14] Rok Wisły. <http://www.rokwisly.pl/program/idea-550/>, dostęp/access: 10.11.2016.
- [15] Rzeka Roku. <http://www.rzekaroku.pl/>, dostęp/access: 05.11.2016.

- [16] Socjologia, Wydział UKW
http://www.socjologia.ukw.edu.pl/jednostka/katedra_socjologii/kolo_studentow_socjologii/,
dostęp/access:16.06.2016.
- [17] Stary Fordon. <http://www.stary-fordon.pl/>, dostęp/access: 19.06.2016.
- [18] Totus Tuus. https://pl.wikipedia.org/wiki/Totus_Tuus_Poloniae_populus, dostęp/acces:
06.11.2016.
- [19] Uchwała Nr XXII/90/72 MRN w Bydgoszczy, Archiwum Państwowe Bydgoszcz, sygn. 179/1.
- [20] Wallis A., *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, P.I.W., Warszawa 1971.
- [21] Wyszogród . <http://www.wyszogrod.bydgoszcz.pl/?d=start>, dostęp/access: 09.11.2016.
- [22] Zając A., *Partycypacja mieszkańców w procesie rewitalizacji osiedla*, w: *Kształtowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, red. Madurowicz M., Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2014, ISBN 978-83-235-1428-2.
- [23] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Matematyczno –
Przyrodnicze, z. 24, *Geografia* 1970, z.7.
- [24] Źródło opracowania graficznego: <http://www.mikolaj.bydgoszcz.pl/rdh/masterplan.pdf> do-
stęp/access: 30.10.2016.

AUTHOR'S NOTE

Ewa Raczyńska-Mąkowska is graduate of the Preservations of Monuments at Nicolaus Copernicus University, also Urban Planning and Spacial Economy at Warsaw University of Technology. She works in Plant Design at University of Science and Technology in Bydgoszcz, giving classes within range of the cultivation of space. The creative activity involves painting and photography. There are revitalization and cultivation of urban space, also voluntary work participation, as well revitalization with art in attention sphere. She is making doctorate about renewal conditioning based on ongoing processes in Stary Fordon, Bydgoszcz district.

O AUTORZE

Ewa Raczyńska-Mąkowska absolwentka Konserwacji Zabytków na UMK w Toruniu oraz Urbanistyki i Gospodarki Przestrzennej na Politechnice Warszawskiej. Pracuje w Zakładzie Wzornictwa na Uniwersytecie Technologiczno-Przyrodniczym w Bydgoszczy prowadząc zajęcia z zakresu kształtowania przestrzeni. Działalność twórcza obejmuje malarstwo i fotografię. W sferze zainteresowań i prac badawczych znajduje się rewitalizacja, kształtowanie przestrzeni miejskich, partycypacja społeczna i rewitalizacja przez sztukę. Przygotowuje doktorat na temat uwarunkowań rewitalizacji na podstawie procesów zachodzących obecnie w Starym Fordonie, dzielnicy Bydgoszczy.

Contact | Kontakt: ewarm63@gmail.com